

De ontdekking van het speciale kind

De ontdekking van het speciale kind

Over de negentiende-eeuwse Idiotenschool
van dominee Van Koetsveld

ANNEMIEKE VAN DRENTH

Amsterdam University Press

Deze publicatie is tot stand gekomen met steun van het Hendrik Mullerfonds.

Afbeelding omslag: Zittend meisje en profiel naar links. Krijttekening door Paula Modersohn-Becker (1899). Privé-collectie, foto Paula-Modersohn-Becker-Stiftung, Bremen.

Ontwerp omslag en binnenwerk: Margreet van de Burgt

ISBN 978 94 6372 458 6

e-ISBN 978 90 4855 654 0

DOI 10.5117/9789463724586

NUR 694

© J.M.L. van Drenth / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2022

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j^o het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Inhoud

Proloog	9
1 Het normale en het speciale	24
Intro	25
Van normaal naar speciaal	26
Zwak van geest	31
Het begin van de Haagse Idiotenschool	34
Speciaal onderwijs	39
Sekse als pedagogisch motief	47
Faam voor het speciale	49
2 Het soevereine en het sociale	54
Intro	55
Zielzorg en armoedebestrijding	56
Koningin Sophie	63
De Abendberg	68
Van cretinisme naar idiotisme	74
Zorgende macht	77
Sociaal en soeverein	81
3 Het goddelijke en het redelijke	84
Intro	85
Herderlijke macht	86
Inwendige zending en innerlijke leefwereld	89
De rede en ‘de idioot’	94
Schedelleer en cretinisme	102
Interventie-logica	107

4 Het kinderlijke en het innerlijk	116
Intro	117
Kindernatuur	118
Zedenkundige behandeling	121
Het wilde kind	125
Sprak en taal	131
Zintuigen en ontwikkeling	134
Routines en technieken	138
Idiotisme: het kinderlijke innerlijk	148
5 Speciale kinderen in de Haagse Idiotenschool	154
Intro	155
Het kinderlijke innerlijk	156
Ziek of zwak?	160
De Krankzinnigenwet van 1841	162
De rechterlijke machtiging	166
Vroege diagnostiek	169
Speciale kinderen	175
Casuïstiek	180
Eersteling	181
Het jongetje met epilepsie	184
De drie zusjes	187
Het sociale syndroom	189
Epiloog	194
Noten	212
Literatuur	222
Verantwoording en dank	236
Register	239

Waterhoofdig Kint, van zes of seven maanden. Prent uit *Alle ontleed- geneeskunde- en heelkundige werken van Frederik Ruysch* (1744), Cabinet II, Prent 3. Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren.

Proloog

Fascinatie voor kinderlijke onschuld, dat straalt af van de prent die de zeventiende-eeuwse Nederlandse anatoom Frederik Ruysch liet maken van zijn preparaat van een foetus met een vergrote schedel. Lieflijk blikst het jongetje op de prent naar de hemel, onwetend over de angsten voor monsters die kinderen als hij in zijn dagen wel bij mensen opriepen. De prent toont een ‘waterhoofdige kind met een stuk van de moederkoek in de handen’, aldus de beschrijving. Bestudering van deze resten was erop gericht te achterhalen hoe dit soort kindjes in ‘het lichaam van hun moeder verminkt raakten’. Dat kon immers gebeurd zijn, dacht men toen, ‘door schrik of het aanschouwen van een of ander spektakel’.¹ Ruysch was de eerste die lichamen bestudeerde aan de hand van resten op sterk water. Zijn verzameling geprepareerde lichaamsdelen en organen omvatte ook misgeboorten. De foetussen gaven een beeld van afwijkingen die hij als vroedmeester van tijd tot tijd tegenkwam. In zijn omvangrijke verzameling plaatste Ruysch de potten met de preparaten van ongeboren kinderen nooit vooraan. Mensen zouden er maar van schrikken. Dit contrasteert nogal met de emoties die de aanblik van het jongetje nu teweegbrengt. Zeker op de prent voert onschuld eerder dan ontstentenis de boventoon. Bij de moderne kijker resteert niet veel meer van de angst voor het monstrueuze waaraan het jongetje in vroeger tijden appelleerde.

Kinderlijke onschuld is een belangrijk thema in het kunsthistorische onderzoek naar afbeeldingen van kinderen op paneel, doek en papier.² Het kind verschijnt meestal in een of andere vorm van kwetsbaarheid, al lijkt het in zijn verschijning lange tijd eerder op een kleine volwassene dan op een kind. Vrouwen, en dan vooral in hun rol als moeder, worden vaak afgebeeld als hoedster van het kind. Hoge sterftcijfers, met name ook onder zuigelingen en peuters, resoneren in de vroege doodsportretten van kinderen. Naast het kind als kleine volwassene vormen afbeeldingen van kinderen in de kunst vaak de associatie met voortplanting en levensdrift. Met name in relatie tot

het mythische en het goddelijke, maar ook in verband met wereldlijke rijkdom en macht, worden kinderen in de loop der tijd met name zichtbaar in de context van hun voorname, vaak adellijke families. Al in de zeventiende eeuw verschijnen in de Nederlanden echter ook kinderportretten die pogen het eigene van het kind te representeren, zowel in de vorm van zoiets als een kinderlijk innerlijk als in de idee van een eigen leefwereld. De kinderlijke afhankelijkheid van familie, ouders en andere opvoeders wordt zo verbonden met een toenemende belangstelling voor kinderlijke ontwikkeling en de rol van opvoeding daarin. Naast het onschuldige, kwetsbare kind verschijnt nu ook de zorgende aandacht van ouders en andere opvoeders voor hun kinderen in beeld, zowel binnen als buiten het gezin en de familie. Het kind verwerft zich zichtbaar een eigen plaats in het sociale leven en het kinderlijke krijgt nieuwe betekenis. Portretten van kinderen reflecteren niet langer uitsluitend de sociale posities van de voorname families uit de Gouden Eeuw. Afbeeldingen van kinderen refereren ook steeds meer aan ouderlijke affectie voor het individuele kind. Ze weerspiegelen het groeiende belang van intimiteit in de huiselijke sfeer en persoonlijke aandacht voor de ontwikkeling van het innerlijk.³

In de loop van de negentiende eeuw zien we steeds meer gewone kinderen op schildersdoeken en tekenpapier verschijnen. Zo toont zich de groeiende belangstelling voor de eigen leefwereld van kinderen. Niet langer zien we in de kunst alleen kinderen die speciaal zijn vanwege hun families met rijkdom of macht. De aandacht richt zich nu ook op gewone kinderen, op de eenvoud in hun dagelijkse bestaan en de intensiteit van hun ervaringen. Kinderen van gewone mensen, van boeren, vissers en arbeiders zijn meer en meer op kunstzinnige afbeeldingen te zien, vaak buiten, in de natuur, maar ook in de stad en soms in een pedagogisch domein: het weeshuis of een vroeg schooltje voor lager onderwijs. Voorbeelden hiervan vinden we bij de schilders van de Haagse School. Met hun kenmerkende impressionistische toets en oog voor atmosfeer leggen schilders uit deze traditie veranderingen in het sociale leven in de negentiende eeuw vast. Daarbij hebben zij ook een goed oog voor de wereld van kinderen. Zo kennen we van Anton Mauve, Joseph Israëls en van de broers Willem en Jacob Maris markante schilderijen die kinderen in hun eigenheid laten zien. Het kinderlijke innerlijk straalt als het ware door de afbeeldingen heen. Ook speciale kinderen ontsnappen niet aan de aandacht. Zo laat Floris Arntzenius met zijn *Lucifermeisje*, geschilderd rond 1890, een speciaal kind zien in haar betekenis voor het waarschijnlijk niet al te rooskleurige bestaan van haar familie.

Zelf verklaart Arntzenius in een interview in 1910 dat hij – zoals ook in zijn andere schilderijen van typische mensen in binnenstraatjes van Den Haag – de kijker wil raken met de specifieke karakteristieken van het individu. De focus op het anders-zijn van kinderen zien we ook in het werk van Nicolaas Pieneman, onder meer bekend van zijn afbeeldingen van leden van het Koninklijk Huis. In 1860 schildert Pieneman *Het portret van Pieter en Henri van Lawick van Pabst* met daarop twee lieflijke, getinte jongens: vooral ook speciaal vanwege hun afkomst van elders.⁴

Internationaal bekend om haar afbeeldingen van innerlijkheid en intimiteit in de wereld van kinderen en vrouwen is de Duitse kunstenares Paula Modersohn-Becker, geboren in 1876. In haar korte leven – ze sterft in 1907 na de geboorte van haar eerste kind – maakt zij een groot aantal werken met heel gewone kinderen, maar ook met vrouwen en moeders in hun rol van hoedster en beschermster van het kind. Haar voorstellingen tonen individuen in een eigen, natuurlijke wereld, tegen de achtergrond van een intiem landschap of een kleine tuin. De kinderen zijn dikwijls kwetsbaar in hun verschijning. Op de drempel van de twintigste eeuw legt Modersohn-Becker ook het *Sitzendes Mädchen im Profil nach links* vast. Haar portret-van-opzij dat de voorkant van dit boek siert, toont een meisje uit het veendorp Worpswede. Daar is de jonge Paula Becker als lid van een kunstenaarskolonie neergestreken. Treffend in het portret zijn het wijkende voorhoofd, de terugliggende kin en de zo goed als gesloten ogen van het meisje. Ze is een gewoon, eenvoudig kind, maar tegelijk ook afwijkend en bijzonder. Het speciale in haar kind-zijn is door de kunstenaar vastgelegd in een zoektocht naar het wezen van kinderen en vrouwen in de plattelandsgemeenschap. Het portret is zeker ook opvallend in de context van de tijd. Aan het eind van de negentiende eeuw komen artistieke afbeeldingen van speciale kinderen nog maar nauwelijks voor. Modersohn-Beckers *Zittende meisje* onderstreept de vraag naar de betekenis van verschillen tussen kinderen in de negentiende eeuw. Met de groeiende belangstelling voor het innerlijk en de kinderlijke ontwikkeling komen verschillen tussen gewone en speciale kinderen meer in beeld.⁵

Dit boek gaat over het toenemende besef van verschillen tussen kinderen. Verschillen niet op basis van sociale hiërarchie, van rang of stand, maar toegespitst op zoiets als de kinderlijke identiteit, op de individualiteit die samenhangt met de ontwikkeling van een eigen, ook innerlijke leefwereld die zich ontplooit door de tijd heen. Identiteit verschijnt immers niet vanzelf. Dit is het resultaat van een proces waarin het individu als klein en onbetekenend wezen

een ruimte in zichzelf leert kennen waarin geleidelijk een eigenheid ontstaat die tot zelfbewustzijn zal evolueren. Hoe verandert hierdoor in de negentiende eeuw het traditionele beeld van het kind als onschuldig en onnozel wezen? Hoe worden kinderen van ‘onbeschreven bladeren’ in het grote boek van de menselijke ontwikkeling langzamerhand individuen met eigenheid en onderlinge verschillen, uiterlijk zowel als innerlijk?

De zoektocht naar de betekenis van verschillen tussen kinderen staat in dit boek centraal vanuit het perspectief van het ontstaan van het innerlijk, van een mentale ruimte die een menselijk individu in zichzelf tot stand brengt. Die ruimte krijgt vorm en betekenis op basis van een specifiek ontwikkelingsproces dat zich in het jonge kind afspeelt. Dit inzicht maakt dat het niet meer volstaat de aandacht te richten op één aspect of één karakteristiek van het kind als het gaat om verschillen tussen kinderen. Historisch is de mate waarin dit besef op de voorgrond treedt – en ook het idee van zoiets als het ‘normale kind’ belangrijk wordt –, verbonden met het zichtbaar worden van een complex samenspel van fysieke, intrapsychische en sociale factoren. Verschillen tussen kinderen krijgen historisch gezien de aandacht door een toenemend bewustzijn dat de eigenheid van het individu zich ontplooit in contact met een specifieke sociale omgeving. Die ontplooiing en ontwikkeling gebeurt op basis van zintuiglijke ervaringen die vanuit de buitenwereld op het kind inwerken. Langzamerhand resulteert dit proces in een verinnerlijkte wereld vol symbolische betekenis. Het kind wordt niet simpel ‘zichzelf’ door de werking van een humaan – dus hoogontwikkeld – brein. Het groeit uit tot een individu met (zelf)bewustzijn doordat de psyche zich ontvouwt en ontplooit. Dat gebeurt op basis van fysiologische processen in het lichaam, met name ook in de hersenen, aangezwengeld door ervaringen in en met de buitenwereld, vooral ook in sociale interacties.

Een kind is geen ‘tabula rasa’ – geen onbeschreven blad – maar eerder een ‘infans ritualis’. In contact met een sociale wereld vol betekenis verwerft het jonge kind zich een innerlijke ruimte met eigen symbolen. Die ruimte is het belangrijkste podium waarop het kind leert wat het betekent om ‘zichzelf te zijn’. Het werkingsprincipe hiervan ligt zowel in fysieke als in psychische ervaringen die zich in de werkelijkheid van het dagelijks leven verbinden met – per definitie sociaal ingekleurde – betekenissen.⁶

In de psychologie is hierover veel geschreven, maar mooier nog in de literatuur. Zo beschrijft Annie Dillard het proces van haar ontwakend zelfbewustzijn in *An American Childhood* met de volgende woorden: ‘I woke in bits, like all children, piecemeal over the years, I discovered myself and the world, and for-

got them, and discovered them again'. Het aanzwellende 'zelf' is een staat van zijn die voortkomt uit de voortdurende aanraking tussen lichaam en wereld, een specifieke wereld, een wereld vol betekenis:

Like any child, I slid into myself perfectly fitted, as a diver meets her reflection in a pool. Her fingertips enter the fingertips on the water, her wrists slide up her arms. The diver wraps herself in her reflection wholly, sealing it at the toes, and wears it as she climbs rising from the pool, and ever after.⁷

Dit proces van zelf-bewustwording, zowel historisch als individueel, staat ook centraal in dit boek. In het brandpunt ervan figureert het verhaal over het ontstaan van een negentiende-eeuws syndroom, dat van 'het idiotisme'. Misschien ervaren we in het hier en nu zoiets als 'een verstandelijke beperking' – het moderne begrip voor het sociaal verwerpelijk geachte woord 'idiotisme' – als een min of meer objectief vaststelbare, individuele karakteristiek. Maar is dat wel zo? Is het idee van 'gezond verstand', van 'intelligentie' of – meer wetenschappelijk – van 'cognitie' wel zo eenduidig te formuleren in termen van een verschil tussen mensen, veelal nog in ontwikkeling?

Als iets de bedoeling is van dit boek, dan is het om deze vraag te heroverwegen vanuit de geschiedenis van 'idiotisme' als sociaal syndroom. Het gaat daarbij om de zoektocht naar de historische ontwikkeling en betekenis van een bepaalde manier van 'zijn'. Al snel zal blijken dat daarin verschillende versies van het concept 'idiotie' een rol spelen. En dan gaat het niet alleen om percepties van verschillen tussen kinderen, maar ook om de aard van de praktische interventies gericht op specifieke kinderen. Sociale ingrepen begeleiden het proces waarin individuen met bepaalde karakteristieken als 'idiot' worden aangemerkt. Het besef van verschillen tussen kinderen functioneert vaak als een belangrijke rechtvaardiging voor bemoeienissen met hun wel en wee. Het gaat veelal om ingrepen in het bestaan van individuen die 'anders' zijn. Daarbij worden zij ingelijfd in regimes van zorg en aandacht buiten het vanzelfsprekende sociale verband van gezin en familie.

De connectie tussen enerzijds het (h)erkennen van verschillen tussen kinderen in termen van 'afwijking' vanuit een zorgende intentie en anderzijds concrete interventies zoals scholing, zorg en medische behandeling, maakt inzichtelijk hoe 'idiotisme' als syndroom door en door sociaal is. Doel van dit boek is de verwevenheid tussen het natuurlijke en het cultureel te onderzoeken. Syndromen zijn er, net als kinderen, in soorten en maten.⁸ De betekenis van verschillen tussen kinderen verbinden met syndromen waarin bepaalde karakteristieken van het kind leiden tot een beeld dat herkend wordt als 'afwijking' of

een ‘ziekte’, staat niet los van de vorming van identiteit. De Brits-Amerikaanse klinisch-psycholoog Andrew Solomon introduceert daarom het onderscheid tussen ‘horizontale’ en ‘verticale identiteit’. Bij verticale identiteit gaat het om specifieke – niet alleen genetische – karakteristieken van het individu, die van de ene generatie op de andere overgaan: van ouders op kinderen, verticaal dus. Bij horizontale identiteit komen subjectiviteit en individualiteit echter niet langer enkel tot stand doordat het kind zich ontwikkelt in fysieke continuïteit en contact met ouders. Met name de invloed van ‘peers’, de horizontale relaties met belangrijke anderen, veelal leeftijdsgenoten met dezelfde, afwijkende karakteristiek(en), spelen een hoofdrol. Belangrijke sociale anderen in de omgeving kleuren dan de ontwikkeling van een eigen, horizontale identiteit. Het kind of de jeugdige gaat zich met zijn of haar specifieke karakteristieken identificeren met anderen die fysiek en mentaal op hem of haar lijken.

Hoe dit werkt, analyseert Solomon aan de hand van de ontwikkeling van zijn eigen, homoseksuele identiteit. In de ogen van zijn ouders vormt zijn homoseksualiteit een verwerpelijke element van zijn identiteit. Maar in contact met anderen, met name met belangrijke anderen die op hem lijken, blijkt iets anders. Zij worstelen niet alleen met het afkeuringswaardige, maar genieten er ook van. Dit opent de ogen voor een andere vorm van lichamenlijk en zelf-bewustzijn. Door te zien dat er vele soorten van anders-zijn een rol kunnen spelen in de vorming van een eigen identiteit, leert het individu een belangrijke les. ‘Difference unites us. [...] The exceptional is ubiquitous; to be entirely typical is the rare and lonely state.’⁹ Dit besef onderstreept de complexiteit in de relatie tussen syndromen en de vorming van identiteit. Die complexiteit ligt vooral ook in de onontwarbare verstrengeling van ‘natuur’ en ‘cultuur’, aldus Solomon. En dat levert een richtlijn op voor het onderzoek hiernaar. ‘Many conditions are both illness and identity, but we can see one only when we obscure the other.’¹⁰

Hierin ligt ook de uitdaging voor een onderzoek naar de geschiedenis van het negentiende-eeuwse syndroom van idiotisme. Als historisch verschijnsel is het idiotisme niet goed te begrijpen enkel vanuit de idee van een strikt medische aandoening. Afwijkingen in het verstand, gebaseerd op pathologie of veroorzaakt door genetische aanleg, voldoen niet als enige verklaring. Vanuit het perspectief van idiotisme als ‘ziekte’ krijgen we geen zicht op de andere belangrijke dimensie in het syndroom: de sociale. Het idee achter dit boek is om deze dimensie meer zichtbaar te maken. Inzet is, te laten zien hoe idiotisme bestaat bij de gratie van verwevenheid tussen fysieke en sociale componenten. De verticale identiteit van ‘de crétin’,¹¹ de eerste en meest aan ziekte gerelateerde vorm van idiotisme als syndroom, ontwikkelt zich historisch tot meer

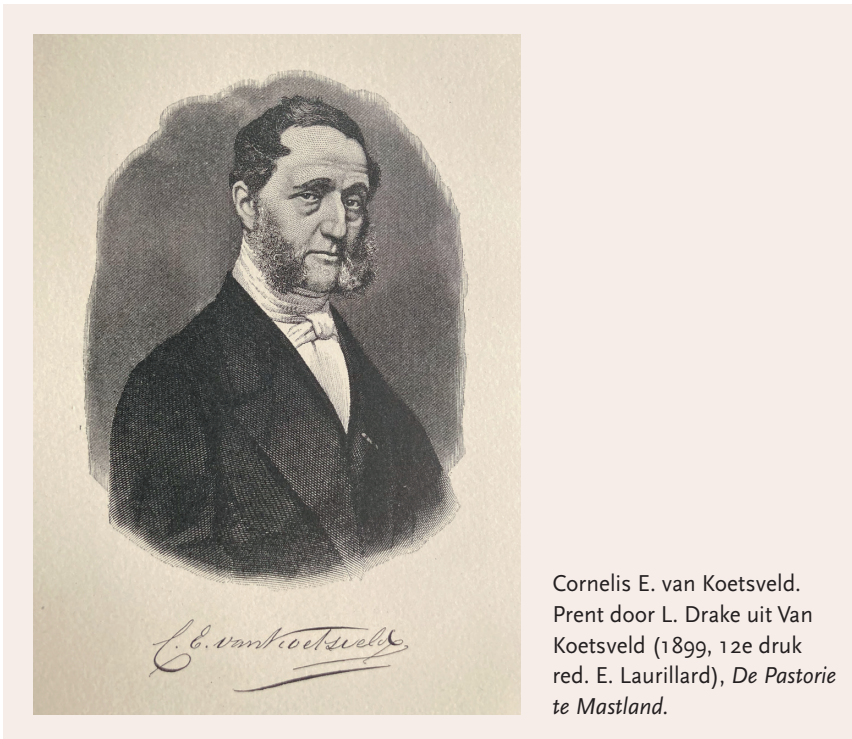
aandacht voor ‘idiot-zijn’ als vorm van horizontale identiteit. Sociaal krijgen kinderen met een achterblijvende ontwikkeling in de Haagse Idiotenschool een eigen, individueel bestaan, gebaseerd op specifieke interventiepraktijken en gedragen door erkenning van eigenheid in hun ervaringswereld. Het in kaart brengen van de karakteristieken van het ‘anders-zijn’ van deze kinderen is een belangrijk strategisch aspect in de school. En niet alleen in termen van afwijking of ziekte. Het gaat juist ook om de herkenning van de ervaringen van deze kinderen als ‘speciaal’. Onderzoek hiernaar stimuleert de zichtbaarheid van idiotisme als syndroom dat historisch steeds meer om aandacht en zorg vraagt. De wording van dit fenomeen vormt de crux van dit verhaal.

De rode draad in dit boek is de geschiedenis van de negentiende-eeuwse, Haagse ‘Idiotenschool’. Het gaat dan om de eerste Nederlandse school voor speciale kinderen die worden aangeduid als ‘idiot’. De school is opgericht door dominee Cornelis E. van Koetsveld.¹² In de loop van de negentiende eeuw groeit zijn initiatief uit tot een onderwijsinstelling met woon- en zorgfaciliteiten. Van Koetsveld begint de school omdat hij zich zorgen maakt over kinderen die hem opvallen vanwege hun achterstanden. Als dominee wendt hij zijn herderlijke macht aan om een vroege vorm van speciaal onderwijs van de grond te tillen. Zijn inspiratie put hij uit ervaringen op het Zuid-Hollandse platteland waar hij individuen ontmoette als ‘Krom Jantje’ en ‘De arme Françoise’. De sociale problematiek rond deze kinderen inspireert hem tot literaire verwerkingen van hun bestaan. In zijn ‘zedelijke novellen’ analyseert Van Koetsveld vooral de manier waarop individuen met beperkingen sociaal meer afhankelijk van hun omgeving zijn. Maar er is niet alleen die sociale afhankelijkheid. Hij signaleert ook dat Jantje en Françoise worden beschimpt, miskend en veracht. In zijn teksten plaatst Van Koetsveld hen als personen met speciale karakteristieken in het decor van het midden van de negentiende eeuw. Over Françoise schrijft hij dat zij een van die ‘ongelukkigen’ is die zowel naar lichaam als naar geest ‘misseeld zijn’.¹³ Eenmaal volwassen worstelen Françoise en Jantje met de sociale gevolgen hiervan, zowel in termen van grip op hun eigenheid als in een schrijnend gebrek aan mogelijkheden. Door onrecht en achterstelling geplaagd, hebben beiden de grootste moeite overeind te blijven.

Een combinatie van religieuze inspiratie, literaire reflectie en sociaal engagement brengt Van Koetsveld tot de overtuiging dat verandering noodzakelijk is. Zijn novellen worden in de Angelsaksische wereld *humanitarian narratives* genoemd, verhalen die drijven op het versterken van het vermogen tot inleving in de ander en diens leefwereld.¹⁴ Deze vorm van empathie wordt in de

negentiende eeuw gevoed door een toenemend besef van fysieke en mentale problemen van mensen. Vooral ook kinderen, die bijna per definitie als kwetsbaren worden gezien, lijden onder de problemen. Bij Van Koetsveld zien we zijn invoelingsvermogen terug in bespiegelingen over het hardvochtige bestaan van de bewoners van het Zuid-Hollandse platteland. Inzet van zijn herderlijke novellen is het schrijven ter lering en vermaak. Al eerder oogstte Van Koetsveld bewondering met zijn *Schetsen uit de Pastorij te Mastland*. De verhalen over zijn ervaringen als dominee worden voor het eerst anoniem gepubliceerd in 1843. De bundel wordt vele malen herdrukt, ook in vertalingen in het buitenland. Ondanks dit succes staat de Nederlandse literaire gemeenschap van zijn tijd nogal ambivalent tegenover zijn schrijverschap. Dominee Van Koetsveld maakt zijn literaire ambities te veel ondergeschikt aan zijn religieuze en sociaal-politieke oogmerken als predikant, zo luidt het verwijt uit literaire kringen.¹⁵

Vanaf de jaren vijftig van de negentiende eeuw oefent Van Koetsveld zijn pastorale macht niet langer op het platteland uit. Hij wordt zielenherder in Den

Cornelis E. van Koetsveld.
Prent door L. Drake uit Van
Koetsveld (1899, 12e druk
red. E. Laurillard), *De Pastorie
te Mastland*.

Haag. Daar ervaart hij dat de problematiek van armoede, ziekte en achterblijvende ontwikkeling in de grote stad minstens zo pregnant is als op het platteland. Als hij in Den Haag actief op zoek gaat naar speciale kinderen – naar kinderen die achterblijven vanwege specifieke kenmerken – stuit hij al snel op een pertinente ontkenning van hun bestaan. Zogenaamde ‘wijkmeesters’ verklaren desgevraagd dat ‘zulke voorwerpen’ hun niet bekend zijn, zo vermeldt het *Tweede Jaarverslag van de Idiotenschool*.¹⁶ Van Koetsveld vindt zelf echter zonder veel moeite voorbeelden van speciale kinderen. Als predikant komt hij hen tegen in zijn pastorale werk. Sommige kinderen duidt hij ook aan met de term ‘idiot’.¹⁷ Zo is er zijn zelfverklaarde ‘eersteling’, Alida van der Slagt, een ‘arm meisje’ van dertien jaar dat aan de Haagse Noordwal woont.¹⁸ Van Koetsveld treft haar aan ‘in eene ellendige hut op den grond, de ongekamde haren hangende op het vuurpotje, waarover zij zich warmde’. Ze is haar moeder al jong verloren en haar vader is er, volgens Van Koetsveld, een van het soort waarvan er ‘helaas! meer zijn’. Ondanks beperkte hoop op verbetering neemt de dominee toch haar opvoeding ter hand.

Naast Alida’s armelijke leefomstandigheden vormt vooral haar gebrekkige ontwikkelingsniveau in relatie tot haar leeftijd een bron van zorg. ‘Van iedere school en brei- en naai-winkel’ is het meisje al weggestuurd door gefrustreerde leerkrachten die haar vooral voor ‘gek’ verklaren. Ook Van Koetsveld valt een aantal karakteristieken van het meisje op. Zo zijn er haar gezwollen klieren, haar platte voorhoofd en haar afhangende onderlip. Dit zijn tekenen, aldus Van Koetsveld, die duiden op een achterstand in mentale ontwikkeling en verklaren daarmee de beperkte vatbaarheid van Alida voor de opvoeding in de schoolse context. Toch gelooft de dominee – en hij wordt daarin gesteund door zijn hoofdonderwijzer en geneesheer in de net opgerichte Haagse Idiotenschool – dat er sprake is van ontwikkelingspotentieel. Door aandacht en onderricht kan Alida haar sociale, fysieke en mentale beperkingen overwinnen en zo in de toekomst een min of meer normaal leven gaan leiden. Op de Idiotenschool leert ze vervolgens ook ‘lezen, schrijven, bijbelsche geschiedenis, rekenen, naaijen en breijen’. Dat dit lukt, is opmerkelijk, ook gezien de observaties van de hoofdonderwijzer bij Alida’s aankomst op de Idiotenschool: ‘Hare spraak was slecht, ze miste vele letters. Onbeleefd, onbeschaafd als ze was, was ze onhandig en in zichzelf gekeerd. Wat er omging, zij nam van niets opmerking’. Haar leerproces gaat dan ook niet vanzelf. De andere kinderen op school vinden haar ‘ongezellig’ en betrekken haar niet bij hun activiteiten. Alida is bovendien niet alleen sociaal en verstandelijk achtergebleven, ze heeft ook fysieke problemen. Zo beoordeelt de geneesheer haar gestel als ‘lymphatisch’ en

‘zeer zwak’. Hij constateert een zeer plat achterhoofd, een vale gelaatskleur, gezwollen klieren en sporen van verzweringen. Naast een trage bloedsomloop en een slechte ademhaling, ziet hij ook onderontwikkeling van de spieren, wellicht de oorzaak van haar ‘slepende gang’. En ten slotte ontbreekt het Alida ten enenmale aan de voor kinderen zo kenmerkende geestdrift. ‘De blauwe oogen zijn dof, de blik is schuw en beneveld, de spraak is langzaam en moeilijk’, zo rapporteert de geneesheer over haar in het *Tweede Jaarverslag* van de school.

Hoe belangrijk de buitenkant van een kind is in de ontdekking van speciale kinderen in de negentiende eeuw wordt ook geïllustreerd door Van Koetsvelds beschrijving van ‘Krom Jantje’. Hem leren we kennen in een novelle met deze titel die Van Koetsveld al gepubliceerd heeft voordat hij Alida ontmoet. In zijn beschrijving van Jantje’s fysionomie creëert Van Koetsveld literair een beeld van hoe er dan tegen speciale kinderen aangekeken wordt:

Zijn gansche beengestel, van de teenen af, schijnt cilindergewijze opgetrokken te zijn. De kromme, zonderling gedraaide benen waren nimmer met vleesch bekleed. De korte romp schuilt onder de gebogen ruggegraat en het holle borstbeen, als onder een laag keldergewelf. De hals heeft zoo vele schuine en diep liggende plooiën, alsof men eens met geweld beproefd had, het hoofd van den romp af te draaijen, waarbij de groote en steil opstaande ooren wel tot handvatsels konden gediend hebben. Benevens deze, schijnen alleen de armen, vrij van den druk dier onzichtbaere pers, geheel uitgegroeid te zijn, als de takken van een treurwilg. Zij hangen hem tot op de enkels, en loopen in groote, knokkige handen uit. Maar het merkwaardigste van het gedrogtelijke lichaampje, is het hoofd. Ook dit is van boven bijna plat, maar deste breeder, en in een kort, uitstekend voorhoofdje uitgegroeid, waaronder kleine, roodachtige, diep liggende oogen zich achter zware, grijze wenkbraauwen verschansen. De groote ooren steken daar boven uit, steil en grimmig, door het borstelige haar henen. Alle beweging en uitdrukking schijnt, op dit zoo jammerlijk misvormd gelaat, in den breedten mond vereenigd te zijn. Zelfs in oogenblikken van volkomen gemoedsrust, is de onderkaak in eene gestadige, kauwende beweging. Dit valt te meer in het oog, daar zij, als een schoen, die te wijd is, ruim over de boventanden heen slaat. Want, gelijk bij het negerras, zijn bij onzen armen dwaas de organen der spijsvertering even krachtig, als de hersenen gebrekkig ontwikkeld. Maar wordt er aandoening of hartstogt bij ‘Krom Jantje’ opgewekt, dan verbreedt zich nog de breede mond tot een’ grijnzenden, aapachtigen lach; of de lippen puilen droefgeestig uit; of meer malen nog zwellen de kaken tot een’ waren luchtballon, waar uit het gas sissend en afgebroken schijnt te ontsnappen.¹⁹

Ook het woord ‘idiot’ valt in het verhaal dat in 1850 uitkomt in Van Koetsvelds *Tweede verzameling. Godsdienstige en zedelijke novellen*. Jantje blijkt te lijden aan ‘vallende ziekte’, een aandoening die dreigt ‘zijne laatste verstandelijke vermogens te sloopen’. Men denkt erover hem in een ‘krankzinnighuis’ te plaatsen, maar dit wordt nog net voorkomen door een opmerkelijke arts die erin slaagt de ‘vallende ziekte’ enigzins te stuiten. Van Koetsvelds aangedaanheid met Jantje is er niet minder om. Zijn woorden weerspiegelen de beeldvorming over speciale kinderen in de negentiende eeuw. ‘Arm schepsel!’, zo richt Van Koetsveld zich in zijn tekst tot Jantje: ‘Gij zijt niet eens kind gebleven; gij zijt een soort mensdier geworden, ongelukkiger dan de geboren dieren, omdat gij voelt, dat uwe natuurgenoeten hunne bestemming hebben bereikt, en gij, gij alleen niet!’

Al zijn de fysieke kenmerken van een afwijkende constitutie en de doorwerking daarvan in de mentale wereld zichtbaar in het uiterlijk van speciale kinderen, hun ‘ware’ aard laat zich echter niet zomaar kennen. Systematisch onderzoek, en daarmee kennis, zijn nodig. Dat ontwikkelt zich langzamerhand gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw. Het begrip van wat er precies afwijkend is aan speciale kinderen vormt zich geleidelijk aan en wordt samengevat onder de noemer ‘idiotie’. De waarneming van de mate van het idiotisme vindt plaats in de contrastering met ‘normale’ kinderen, of liever met ‘het normale kind’ als abstracte standaard. Artsen en opvoeders komen er steeds meer achter dat – in de woorden van de Franse filosoof Michel Foucault – ‘de idiot een specifiek soort kind is, en niet een individu dat ziek is’. Zo vormt zich ook het besef dat ‘tijd’ een belangrijk aspect is in de waarneming van datgene wat specifiek is aan deze kinderen. De temporele dimensie in de bestudering van problemen bij kinderen wordt geplaatst in de context van mentale ontwikkeling bij kinderen. Het idiote kind is dan niet langer de drager van een ziekte, maar het een speciaal type individu. Idiote kinderen zijn blijven steken in hun ontwikkelingsgang. Idiotisme is, eerder dan een ziekte, een stagnatie of verstoring in de normale kinderlijke ontwikkeling. Historisch voltrekt zich met deze constatering, aldus Foucault, een proces van ‘psychiatrisering van het kind’. Steeds meer worden kinderen speciaal in termen van problemen in de ontwikkeling van hun innerlijk. Het kinderlijke verschijnt in toenemende mate in hetzelfde kennisregister als het primitieve en het abnormale. Onderzoek laat zien dat er ook sprake is geweest van een proces van pedagogisering. Met het groeiende verlangen naar opvoeding wordt de weg geplaveid voor het vergaren van meer inzicht in verschillen tussen ‘normale’ en ‘speciale’ kinderen. Zo komt er steeds meer nadruk te liggen op de ontwikkeling van de psyche, met name in de kindertijd. De gedachte dringt zich op

dat in de ontwikkeling van ieder kind onvermijdelijk een psychische ruimte moet worden geformeerd, een ‘human interiority’ zoals Carolyn Steedman die ruimte aanduidt. De creatie van die innerlijke leefwereld schept gaandeweg ook meer begrip van de vorming van zelfbewustzijn in de kinderpsyche.²⁰

Dit boek behelst een speurtocht naar de wijze waarop in de negentiende eeuw, door de aandacht voor kinderen die opvallen als ‘achterblijvers’, verschillen tussen kinderen worden waargenomen. Het verhaal daarover wordt verteld aan de hand van één, heel specifieke, gevalstudie: de ontwikkeling en consolidering van de eerste Idiotenschool in Nederland, in Den Haag in de tweede helft van de eeuw. Inzet van dit boek is niet de geschiedschrijving van deze instelling. Dat is al eerder en ook tamelijk uitgebreid gedaan door anderen.²¹ In plaats hiervan volgt dit boek vooral een thematische lijn. Aan de hand van een aantal dimensies wordt inzichtelijk gemaakt hoe in de loop van de negentiende eeuw het fenomeen ‘idiotisme’ in woord en daad vorm krijgt, en wel in relatie tot de speciale kinderen die opgenomen worden in de Haagse Idiotenschool. Idiotisme wordt daarbij niet voorondersteld als ‘iets’ dat eenvoudigweg objectief vaststelbaar is. Veeleer gaat het erom te onderzoeken hoe idiotisme als werkelijkheid, zowel begripsmatig als in de praktijk, tot leven komt, georganiseerd rond een specifieke logica met betrekking tot een bepaald soort kinderen. Zij worden tot ‘type’ gemaakt, tot een specifiek soort kinderen. Maar daarmee wordt net zo goed inhoud en betekenis gegeven aan het idee van het ‘standaard-kind’, prototypisch voor een normale kinderlijke ontwikkeling.

De rationale achter deze benadering is dat verschil-maken een belangrijk aspect is in de werking van macht. Het gaat daarbij niet zozeer om macht gedreven door geweld of repressie, maar om het soort macht dat werkzaam is door middel van aandacht, zorg en verleiding. Toegepast op kinderen staan daarbij de ontwikkeling en ontplooiing van het innerlijk centraal. Vanuit deze benadering van macht krijgen we vooral ook de productieve en scheppende werking ervan in het vizier. In tegenstelling tot machtsopvattingen die enkel onderdrukking en achterstelling als resultaat van machtsuitoefening herkennen, opent de combinatie van macht met zorg de ogen voor effecten in termen van de creatie van individualiteit en identiteit. Zorgende macht focust op het innerlijk, ook dat van kinderen, een innerlijk dat zich vormt in en door interactie met belangrijke anderen. Macht blijkt een kracht te zijn die niet alleen innerlijke mogelijkheden schept, maar actoren ook posities toewijst in het sociale speelveld. Mensen, en met name ook jonge mensen, worden door de dragers van zorgende macht aangezet hun innerlijk te ontplooiën, een zekere eigen-

heid te articuleren en zo een plaats te gaan innemen in de wereld die hen omringt. Maar het zorgende-machtsproces heeft ook iets dwingend. Zeker voor kinderen is het niet gemakkelijk om te ontsnappen aan deze machtsuitoefening door ouders en door relevante anderen in de directe leefomgeving. Dat schept voor de dragers van zorgende macht verplichtingen en ook een zekere druk. Macht maakt verantwoordelijk, maar kan worden misbruikt, zelfs als die macht zorgend van aard is.

Kenmerkend voor zorgende macht is dat het zich historisch heeft vertaald in een toenemende druk op zorgdraggers om meer kennis te verzamelen. Dan gaat het vooral ook om het vergaren van inzichten in de specifieke karakteristieken van de innerlijke leefwereld van de individuen die afhankelijk zijn van zorgende-machtsdraggers. Kinderen – waarbij dergelijke karakteristieken per definitie nog in ontwikkeling zijn – vormen bij uitstek het object van aandacht. Hoe beter ouders, opvoeders en onderwijzers erin slagen zicht te krijgen op wat er omgaat in hun zielenleven, hoe specifiek ingegrepen kan worden, zo is de gedachte. Kijken in de kinderziel is het paradigma waaronder interventies in het kinderlijke innerlijk lijken op te bloeien. Het gaat dan vooral ook om de vorming van eigenheid en de stimulering van het zelfbewustzijn in het ontwikkelingsproces van kinderen.²² Onderzoek kan zich niet alleen richten op ideeën en concepten. Juist door aandacht te schenken aan de verwevenheid tussen inzichten in de kinderpsyche aan de ene kant en praktische interventies in de opvoeding en scholing aan de andere kant, openbaart zich de scheppende werking van zorgende macht. In het onderzoek voor dit boek staat dan ook een benadering centraal die als etnografisch aangeduid kan worden. Daarbij zijn met name ook alledaagse praktijken in kaart gebracht. Het doel is om meer inzicht te creëren in de werkelijkheid en belevingen van de kinderen. Zo komen niet alleen de individuen die macht uitoefenen en daar verantwoordelijkheid en status aan ontnemen – zoals artsen, verzorgers, pedagogen en leerkrachten – in het vizier. Ook de speciale kinderen die de machtsuitoefening ondergaan, staan in de belangstelling.²³ Dit boek gaat dus zowel over de manier waarop de leiding van de Haagse Idiotenschool omgaat met de aan hun zorg toevertrouwde kinderen, als over de uitwerking die dat heeft op de identiteit van kinderen die als speciaal worden aangemerkt.

Een aantal vragen zijn leidend geweest in deze geschiedenis van idiotisme als syndroom. Hoe komt, in wisselwerking met de sociale context van de negentiende eeuw, het initiatief van Van Koetsveld en de zijnen tot stand? Welke aspecten van de speciale kinderen die als ‘idiot’ herkend worden, zijn uiteindelijk belangrijk als aangrijpingspunt voor deze interventie? En wat betekent

dit voor het fenomeen ‘idiotisme’ als verticale identiteit, overgedragen door ouders in fysieke en sociale zin, en als horizontale identiteit, in relatie tot de leeftijdsgenootjes in de school? Wie zijn daar op welke manier bij betrokken? Wat is het effect daarvan voor de kinderen die de Haagse Idiotenschool bevolken? En tot slot: kunnen we nu, lang nadat de Idiotenschool in 1920 een stille dood is gestorven, nog iets leren van die effecten, wellicht ook voor de levens van kinderen in het huidige ‘passende’ onderwijs?

In de beantwoording van deze vragen is gekozen voor een thematische opbouw van het verhaal. De eerste vier hoofdstukken leggen ieder de verbinding tussen twee thema’s. In de titel van het hoofdstuk worden ze abstract aangeduid, maar in het betreffende hoofdstuk vervolgens concreet uitgewerkt. In het eerste hoofdstuk staat de geschiedenis van de eerste school voor kinderen met mentale problemen centraal. Zo wordt de wisselwerking tussen ‘normaal’ en ‘speciaal’ in het onderwijs inzichtelijk gemaakt. In de Haagse Idiotenschool wordt geleidelijk aan een bepaald begrip van die speciale kinderen opgebouwd. De fundering daarvan ligt in een groeiend besef van ‘het normale kind’ als standaard voor opvoeding en onderwijs. In de volgende twee hoofdstukken wordt de aandacht verlegd naar de veranderingen die initiatiefnemers en uitvoerders, in samenspel met ouders, overheidsdienaren en wetenschappers, inspireren tot de realisering van de Idiotenschool. In hoofdstuk 2 wordt ingegaan op de verhouding tussen ‘het soevereine’ en ‘het sociale’ die belangrijk is in het ontstaan van de instelling in Den Haag. Speciale kinderen verschijnen vervolgens in de dynamiek tussen deze dimensies als individuen met een bepaald syndroom. In Hoofdstuk 3 wordt aan de hand van de dimensies van ‘het goddelijke’ en ‘het redelijke’ uitgewerkt hoe in de loop van de negentiende eeuw de aandacht voor kinderen met idiotisme zich heeft ontwikkeld. In Hoofdstuk 4 wordt vanuit de dimensies van ‘het kinderlijke’ en ‘het innerlijke’ geschetst hoe onderzoek naar het kind-zijn zich baseert op inzichten rond de ‘kindernatuur’. Het aanvankelijk medisch-biologische karakter van idiotisme als syndroom verschuift naar een karakterisering van een innerlijke toestand waarbij de kinderlijke ontwikkeling is gestagneerd. Praktisch gezien gaat het in dit hoofdstuk zowel over de manier waarop de kinderziel wordt benaderd, als over de dagelijkse omgang in de praktijk van het opvoeden en onderwijzen van speciale kinderen. Vervolgens wordt in Hoofdstuk 5, getiteld ‘Speciale kinderen in de Haagse Idiotenschool’, ingegaan op de ontwikkeling van idiotisme als sociaal syndroom vanuit de wortels van de vroege psychiatrie in Nederland. Voor zover de bronnen dat toelaten, wordt aan de hand van casuïstiek geprobeerd om te laten zien hoe speciale kinderen in de Haagse Idiotenschool zich konden manifesteren.